

ԵՐԿՈՒ ՊԱԿՏՅՈՒԻԿԵՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ՀԵՐԴՈՏՈՍԻ
ՀԱՂՈՐԴՄԱՆ ՇՈՒՐՁ

Սարգիս Գ. Պետրոսյան

ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն, Գյումրի, ՀՀ

Ամփոփում

Նախաբան. Հերոդոտոսի «Պատմության» մեջ Պակտյուիկե (Πακτυϊκη) անվանումով հիշատակվում են երկու տարբեր երկրներ: Դրանցից մեկը գտնվում էր Աքեմենյանների տերության ծայր արևելյան սահմանագլխին, իսկ մյուսը՝ Հայկական լեռնաշխարհում՝ XIII սատրապության կազմում: Արևելյան Պակտյուիկեն նախկինում գտնվել է հյուսիս-հնդկական Գանդհարա պետության կազմի մեջ, ապա դարձել Աքեմենյան տերության մաս: Հետագայում այն գտնվել է Սելևկյանների, իսկ հետո՝ հույն-բակտրիական թագավորության մեջ: Այդ ժամանակաշրջանում ընթացել էր Պակտյուիկեի բնակչության բակտրիացումը (իրանացումը), ինչի հետևանքով *Պակտյուիկա* և *Բակտրիա* երկրանունները հաճախ շփոթվել են: Այս նույնացումներն իրենց արտացոլում են գտել նաև հունական և հունահռոմեական մատենագրության մեջ: Հայկական լեռնաշխարհի Պակտյուիկեի համարժեքը նրանց աշխատություններում նույնպես համարվում է Բակտրիան: *Մեթոդներ և նյութեր.* Հոդվածը գրվել է պատմահամեմատական մեթոդաբանության և լեզվաբանական նյութի ստուգաբանական ու իմաստաբանական վերլուծություններով: Հետազոտությունը տարվում է պատմագիտական և լեզվագիտական արժեք ունեցող նյութերի փոխադրված դիտարկումով՝ որպես մեկը մյուսին լրացնող և հետազոտությունն ամբողջացնող մոտեցումներ: *Վերլուծություն.* Վերլուծվել են նաև հոդվածում առկա նյութի վերաբերյալ տարբեր հետազոտողների ցուցաբերած մոտեցումները, հայերեն քիչ ծանոթ բառերի հնդեվրոպական նախատիպերի և տեղանունների ու ցեղանունների ծագման վերաբերյալ եղած կարծիքները: *Արդյունքներ.* Արևմուտքի (հայկական) Պակտյուիկեն Հայկական լեռնաշխարհի XIII սատրապությունից դուրս գտնվել չէր կարող, իսկ անվան հիմքում ծագումով հնդեվրոպական *paḱt- «համաձայնություն, դաշինք» բառն է, որը Urartu դաշնային պետության անվան համարժեքն է:

Բանալի բառեր. Պակտուիկե, Բակտրիա, հինհնդկական, արևելաիրանական, համաձայնություն, դաշինք, XIII սատրապություն, երկրանուն, գետանուն, մտրուկ:

Ինչպես հղել՝ Պետրոսյան Ս., *Երկու Պակտուիկների մասին Հերոդոտոսի հաղորդման շուրջ* // ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ»: Գյումրի, 2026: Հ. 1 (29): 28-44 էջեր:
DOI: 10.52971/18294316-2026.29.1-28

ABOUT HERODOTUS' REPORTS OF THE TWO PACTUICAS

Sargis G. Petrosyan

Shirak Center for Armenological Studies of NAS, Gyumri, RA

Abstract

Introduction: In Herodotus' "History", two different countries are mentioned by the name Pactuica (Πακτυϊκη). One is located on the eastern edge of the vast Achaemenid Empire, and the other is grouped with Armenia (or the *Armenians*) in the 13th satrapy. The eastern Pactuica was once part of North Indian country of Gandhara, but was later incorporated into the Achaemenid Empire. After that, it came under the rule of the Selevkid and later the Greco-Bactrian kings. Then the Iranization (Bactrianization) of the population of Pactuica occurred. As a result, the choronym of *Pactuica* began to merge with that of *Bactria/Bactriana*. This confusion was spread by the ancient Greeks and later by Greco-Roman historians, effecting the Armenian Pactuica as well. **Methods and Materials:** The article is written using the historical-comparative methodology and with etymological and semantic analyses of linguistic material. The research is conducted through the interrelated consideration of materials of historical and linguistic value as complementary approaches that complete the study. **Analysis:** The approaches taken by various researchers regarding the material in the article, as well as opinions on the origins of the Indo-European prototypes of little-known Armenian words and on the origins of place names and ethnic names, were also analyzed. **Results:** Western (Armenian) Pactuice could not have been located outside the 13th satrapy of the Armenian Highlands, and the name is based on the Indo-European root *pak̑t- "agreement, alliance," which is the equivalent of the name of the Urartian federal state.

Key words: *Pactuice, Bactria, ancient Indian, East Iranian, agreement, alliance, 13th satrapy, toponym, hydronym, foal:*

Citation. Petrosyan S. *About Herodotus' reports of the two Pactuicas* // «Scientific works» of SCAS NAS RA. Gyumri, 2026. V. 1 (29). 28-44 pp. DOI: 10.52971/18294316-2026.29.1-28

Ն Ա Խ Ա Բ Ա Ն. Հերոդոտոսի «Պատմության» մեջ հանդիպում ենք Պակտուիկե կոչված երկու տարբեր երկրների հիշատակության: Դրանցից մեկը գտնվում էր Աքեմենյան տերության ծայարևելյան սահմանագլխին, իսկ մյուսը՝ Հայկական լեռնաշխարհում՝ XIII սատրապության մեջ, արմենների և մերձսևծովյան ցեղերի հարևանությամբ: Մոտ 150 տարի առաջ Հ.Կիպերտը Պակտուիկեն համարելով Արմենիայի մի մասը, առաջարկում էր այն տեղադրել Բոխտան/Բոհտան գետի (Արևելյան Տիգրիս) ավազանում: Հ. Մանանդյանը Պակտուիկեի այսպիսի տեղադրությունը վերջնական չէր համարում: Ս. Երեմյանը Պակտուիկեն տեղորոշում էր Կորդուքում՝ հետագա Մեծ Հայքի Կորճայք աշխարհի գավառում: Հերոդոտոսի «Պատմությունը» թարգմանած Ս. Կրկյաշարյանը, այս կարծիքները բերելով, որևէ եզրակացության չի հանգել:

Աշխատանքի նպատակն է բացահայտել *Պակտյուիկե* երկրանունների հիմք բառերի տարբեր ծագումներ ունենալու և Բակտրիա/Բակտրիանա երկրանվան հետ կապ չունենալու հանգամանքները: Այս տեսանկյուններից հոդվածն ամբողջովին նորույթ և արդիական է:

Արևելյան Պակտյուիկեն, գտնվելով Բակտրիա երկրի և հյուսիսային այն հնդիկների հարևանությամբ, որոնց «ապրելակերպը նման էր Բակտրիականին», Հերոդոտոսից հետո ենթարկվել էր Բակտրիացման, այսինքն՝ պակտյուացիները ձուլվել էին իրանախոս Բակտրիացիների մեջ: Այս երկու ցեղանունների նաև որոշ հնչյունական նմանության պատճառով, *Պակտյուիկե* և *Բակտրիա/Բակտրիանա* երկրանունները շփոթվել են միմյանց հետ, և հին հույներն ու հունահռոմեական մատենագիրները անգամ Հայկական լեռնաշխարհի *Պակտյուիկե*-ի համարժեքն համարել են *Բակտրիա*-ն: Երվանդունի սատրապական (արքայական) տոհմի ներկայացուցիչ Օրոնտեսը, ըստ այդմ, Պերգամոնի (Արևմտյան Փոքր Ասիայում) հին հունարեն արձանագրության մեջ համարվել է «ծագումով Բակտրիացի»: Այնինչ, խոսքը Հայկական լեռնաշխարհի Պակտյուիկեի, այսինքն՝ Ուրարտուի մասին է եղել: Արևմտյան Փոքր Ասիայում՝ հատկապես Լյուդիայում, Ուրարտուն հայտնի է եղել *Պակտյուիկե* անվամբ, որը *Ուրարտու* անվան իմաստային համարժեքն էր՝ որպես «դաշնային» պետության անվանում: Ընդ որում, տարբեր ծագում ունեն ոչ միայն Արևելքի *Բակտրիա*-ն և *Պակտյուիկե*-ն, այլև Հայկական լեռնաշխարհի *Պակտյուիկե*-ն և այդ երկրանունները:

Հայկական Պակտյուիկեի տեղորոշման մասին

Պատմահայր Հերոդոտոսի հանրահայտ աշխատության մեջ խոսվում է նաև նույնանուն, բայց երկու տարբեր և իրարից շատ հեռու գտնվող երկրների ու դրանց բնակչության մասին: Պակտյուիկե կոչված այդ երկրներից առաջինը գտնվում էր Հայկական լեռնաշխարհում, իսկ երկրորդը՝ իրանական և հնդկական ցեղերի շփման գոտում: Հայկական Պակտյուիկեն հիշատակված է Հերոդոտոսի «Պատմության» հետևյալ հատվածում. «Պակտյուիկեից, արմեններից և հարևաններից մինչև Եվքսինյանը ստացվում էր չորս հարյուր տաղանդ. սա տասներեքերորդ նահանգն էր. [25, III, 93; 10 էջ, 197]»: Բնագիրը կարելի է ընթերցել ինչպես *արմեններ*, այնպես էլ *Արմենիա* (Ս. Կրկյաշարյանի կարծիքով, «երկուսն էլ հնարավոր են՝ ըստ կոնտեքստի»): [10, էջ 594, ծան. 48]:

Մովսես Խորենացու հունարեն աղբյուրից (Օլիմպիոդորոս փիլիսոփա) եկած հետևյալ ավանդագրույցի «Բակտրիացոց (երկիր)» անվանումը, մեր կարծիքով, վերաբերում է այս (հայկական) Պակտյուիկեին: Ահա ավանդագրույցը. «Յետ նաւելոյն Քսիսութեայ (Նոյի - Ս. Պ.) ի Հայս և դիպելոյ ցամաքի, գնայ, ասէ, մի յորդուց նորա կոչեցեալն Մեմ ընդ արևմուտս հիւսիսոյ դիտել զերկիրն, և դիպեալ դաշտի միում փոքու առ երկայնանստիւ միով լերամբ... եւ անուանէ յանուն իւր զլեառնն Միմ... Նորին դարձեալ և առ եզերք սահմանացն *Բակտրիացոց* ասէին բնակել սակաւ ատուրս, մնացեալ և մի ոմն յորդոց նորա անդ: Քանզի կողմանք արևելից Զրուան գՄեմ կոչեն, և Զարուանդ զգաւառն անուանեալ ասեն մինչև ցայժմ» [14, Ա, գ]»: Հիշյալ Զարուանդ/Զարաւանդը Պարսկահայքի գավառներից էր, [6, էջեր 51-52, 108], որի անունը կապ չունի իրանական *Զրուան/Զրվան* դիցանվան հետ: Այն բաղկացած է հնդեվրոպական ծագումով հայերեն *q-հարաւ-*

անդ, բաղադրիչներից [20, էջեր 231, 450, 797: 6, էջեր 51-52, 77, 108] և այդպես է կոչվել «հարավի երկիր» ընկալվելու պատճառով:

Բնականաբար, Չարաանդ/Չարուանդը իր հյուսիսային հայախոս հարևանի կողմից կարող էր «հարավի երկիր» ըմբռնվել և կոչվել հայերենով: Իսկ այդ հյուսիսային հարևանը «Բակտրիացուց» երկիրն էր, որը չէր կարող լինել ոչ հեռավոր Բակտրիան, ոչ էլ Իրանը կամ Մարաստանը: Դրանք չէին կարող հյուսիսից սահմանակցել Չարավանդի և նրա անվանակից սեպագրային Zaranda-ի հետ [35, N 46, 49] (սեպագրային անուններում -ալ- հնչյունակապակցության սղումը հազվադեպ երևույթ չէ): Անգամ տարածքով չհամընկնելու դեպքում Չարավանդն ու Չարանդան ժամանակին համարվելու էին «հարավի երկիր», որովհետև երկուսն էլ գտնվում էին Կապուտան (Ուրմիա) լճի շրջանում: Ըստ այդմ, նրանց հյուսիսային հարևանը կարող էր լինել միայն Ուրարտուն՝ մեր կարծիքով, հայկական Պակտյուիկե//«Բակտրիացուց երկիրը»:

XIII սատրապության վերաբերյալ տեղեկությունը Հերոդոտոսը քաղել է հունարեն թարգմանված պարսկական աղբյուրից: Այս և նման այլ դեպքերի վերաբերյալ Գ. Սարգսյանը գրում է. «պարսկական արքունի դիվանատան պաշտոնական վավերագրերը ևս՝ հունարեն թարգմանությամբ, շրջանառություն ունեին պարսից տիրապետության ներքո գտնվող փոքրասիական հունական քաղաքներում» [21, էջ 557]: Մեր կարծիքով, դրանցից լինելու էին նաև մոտ 100 տարի առաջ պարսիկների կողմից նվաճված Լյուդիայի մայրաքաղաք Սարդեսում: Դրանք Աքեմենյան տերության գրասենյակների պաշտոնական գրագրության լեզվից՝ արամեերենից թարգմանված էին լինելու ոչ միայն հունարեն, այլև Սարդեսի և բուն Լյուդիայի բնակչության մայրենի լեզվով՝ լյուդիերեն:

Ըստ երևույթին, լյուդիացի է եղել Հերոդոտոսի աղբյուր այն հունարեն փաստաթղթի գրագիրը, որն Աքեմենյան աշխարհակալության գրասենյակային լեզվի՝ արամեերենի [21, էջ 560] հիշատակած *irt/Urartu* երկրանվան դիմաց դրել է իր իմացած լյուդիերեն *Πακτωϊκη* երկրանունը [25, III, 93; 10, էջեր 197, 576]: Այս երկրանվան հիշատակության միակ դեպքն է սա, ուստի չի բացառվում, որ այն տեղական (հայկական) ծագում չունի և տրված է եղել լյուդիացիների կողմից: Կարծես, դրա մասին է խոսում նաև հունականացված *-իկե/-իկա* վերջնամասը: Հմնտ. մեր հարևան տարածքում հին հունարենով ավանդված *Ἀρμοζικῆ* և *Μοσχικῆ* [28, XI, 3, XI, 1, 18: 22, էջ 30], բյուզանդական հունարենից եկող *Ղազիւիկէ/Ղազիկէ* (Լազիւիկէ), *Եզրեւիկէ* տեղանունները [6, էջեր 41,50,54], ինչպես նաև մակեդոնական *Թեսսալոնիկէ* քաղաքի անունը, արդի Կերչի նեղուցը ներառած *Մինդիկա* և Միջերկրական ծովի հարավային ափի *Գիրենահիկա* երկրների, *Կորսիկա* կղզու, Սարմաթիայի *Սարմատիկա* անունները [39, cc. 266, 284, 900]: Սարդեսի արխիվում գտնվել կարող էին նաև Լյուդիային նախորդած Փոյուզական թագավորության ժամանակներից մնացած և դարձյալ հին հունարենով գրված պատմական փաստաթղթեր: Դրանցից կարող էր գալ Հերոդոտոսի այն հաղորդումը, ըստ որի, արմենները «փոյուզական վերաբնակիչներ» են [25, VII, 73: 10, էջ 409]: Ի դեպ, հին հունարեն այս բառի նշանակություններից մեկն էր «վերաբնակիչը» [34, c. 202]: Թե ինչու՞ է հենց սա ընտրվել, հայտնի չէ:

Աքեմենյան աշխարհակալության XIII սատրապությունը, ինչպես վերևում տեսանք, ընդգրկում էր տեղական բնակչության երեք խմբեր՝ պակտյուացիներ, արմեններ և սրանց

հարևանները մինչև Եվքսիսյան Պոնտոս//Սև ծով: Բնակչության բաղադրյալ կազմ ունեցող աքեմենյան սատրապություններում առաջինն հիշատակվելու պատիվը հույները սովորաբար վերագրում էին այն մեկին, որն ինչ որ ցայտուն հասկանիշներով գերազանցում էր մյուս խմբերին: Եթե Պակտյուիկեն այդպիսին ըմբռնված չլիներ, ապա անբացատրելի կմնար նրա առաջինն հիշատակված լինելու փաստը: Եվ դա այն դեպքում, երբ XIII սատրապությունը՝ նույնիսկ XVIII-ը նրա հետ, արմենների անունով էին ճանաչում պարսիկները (օրինակ, Բեհիստունի ժայռին Դարեհ I-ի թողած արձանագրության Armina-ն): Աքեմենյան տերության «Հարկացուցակում» Պակտյուիկեի առաջինը հիշատակված լինելը հասկանալի կդառնա միայն մ. թ. ա. VIII-VII դդ. իրողությունները նկատի առնելիս, երբ Պակտյուիկեն՝ մեր կարծիքով, նույն Ուրարտուն, ավելի մեծ, բազմամարդ, տնտեսապես և ռազմական տեսակետից հզոր պետություն էր, քան նախապես իրեն ենթակա փոքր Արմեն՝ Արմե-Շուբրիան [35, N N 40, 67, 68, 73: 31, c c. 244-246, 249-250]:

Ուրարտուի նվաճում կամ կործանում երբևէ տեղի չի ունեցել: Պատերազմում բնակավայրերի գրավում-ավերումը սովորական երևույթ էր: Մ.թ. ա. VII դ. վերջերի Մերձավոր Արևելքի մեծ պատերազմում Ուրարտուն և Մանան հանդես էին եկել Ասորեստանի կողմից՝ Մարաստան-Բաբելոն դաշինքի դեմ, Արմեն՝ ընդհակառակը: Ասորեստանի ջախջախումից հետո Մարաց (ըստ Խորենացու, Վարբակես) թագավորի պնդումով, Մանան (հետագա Ատրպատականի տարածքում) միացվել էր Մարաստանին, իսկ Ուրարտուի գահը հանձնվել էր Մարաստանի դաշնակցին՝ Արմե-Շուբրիայի թագավորին (ըստ Մովսես Խորենացու՝ Պարույր Սկայորդուն) [14, Ա, իա և իբ]: Մարաց թագավորը նրան նախօրոք «թագաւորութեան շուք և ձև» էր խոստացել և որը «ոչ փոքր ինչ օգնականութիւն տուեալ գտանի Վարբակայ Մարի, բառնալով զթագաւորութիւնն ի Մարդանապալլայ»: [14, Ա, իա]: Այդպիսով, Պարույրը մեկ թագի տակ՝ միասնական թագավորության մեջ էր միավորել Հայոց երկու պետությունները: Նաև այդ մասին է խոսում Բեհիստունի ժայռի արձանագրությունը, որի հին պարսկերեն տեքստում մեր երկիրը կոչվում է Armina (<Armi//Arme), իսկ բաբելոնյան աքադերեն տեքստում՝ Uraštu (<Uratu): Այս վերջինի համարժեքներն էին լինելու ոչ միայն արամեերեն իրի (>Ararad, հմմտ. «երկիր Արարադայ») [14, Ա, ժ-ժա], այլև լյուդիերեն *Պակտյուիկե* երկրանունները:

Մոտ 150 տարի առաջ Հ. Կիպերտը Պակտյուիկեն համարելով Արմենիայի մի մասը, առաջարկում էր այն տեղադրել Բոխտան/Բոհտան գետի (Արևելյան Տիգրիս) ավազանում [26, S. 40]: Բայց հնչյունական որոշակի պատահական նմանություն ունեցող անուններից բացի *Բոխտան* գետանվան և *Պակտյուիկե* երկրանվան միջև այլ առնչություններ գոյություն չունեն: Հ. Մանանյանը Պակտյուիկեի այսպիսի տեղադրությունը վերջնական չէր համարում [13, էջ 55]: Ս.Երեմյանը Պակտյուիկեն տեղորոշում էր Կորդուքում՝ հետագա Մեծ Հայքի Կորճայք [6, էջեր 60, 108] աշխարհի գավառում: Հերոդոտոսի «Պատմությունը» թարգմանած Ս. Կրկյաշարյանը, այս կարծիքները բերելով, որևէ եզրակացության չի հանգել [10, էջ 594, ծան. 47]: Այնուհետև, Պակտյուիկեն Փոքր Ասիա տեղափոխելու փորձեր ևս արվել են: Բայց դրա համար հարկ է եղել XIII սատրապության արևմտյան սահմանը մերթ ընդ մերթ ընդարձակել արևմտյան ուղղությամբ, իսկ երկրանվան հետ նույնացնել Կապադոկիա երկրի հին պարսկերեն Katpatuka անվան *patuka մասը [9, էջ 17: 8, էջեր 114-116, 106-107]: Այդպիսով,

Պակտյուիկեն նույնացվել է չեղյալ *Պատուկա երկրի հետ և տեղորոշվել Հայկական լեռնաշխարհից դուրս Մաժար-Ոսկե Կոմանա շրջանում [8, էջեր 106-107, 114-116]: Բայց հայտնի է, որ այս տարածքը զբաղեցնում էր հնագույն Կիլիկիան, իրեն պատկանող լեռնային Դրոս-ով, որտեղ գտնվող Արգեոս (արաբ.-թրք. Էրջիաս) լեռը համարվում էր Ջեսի կողմից Տյուփուն հրեշին շանթահարած վայրը [12, II, 780-782, էջեր 73, 495: 34, cc. 7-8: 13, էջեր 19-20]:

Մեր կարծիքով, Պակտյուիկեն պետք է տեղադրել մ. թ. ա. VII դ. վերջին Ուրարտական թագավորության ունեցած սահմաններում. Վանա լճի հյուսիսային ափերից մինչև Հայկական Պար, արևելյան ափերից, մինչև Կասպուտան լիճ և հարավային ափերից մինչև Հայկական Տավրոսի հյուսիսարևելյան ճյուղավորումներ: Նրանից արևմուտք բուն Արմենիան էր՝ Վանա լճի արևմտյան ափերից մինչև Արևմտյան Եփրատի ոլորանից և Մնձուրի լեռնաշղթայից անդին: Արմենիայից հյուսիս նրա հարևաններն էին մինչև Սև ծով: Արմենիայի (թե՛ բուն, թե՛ ընդարձակ իմաստով) արևմտյան սահմանի նման որոշման մասին խոսում են Հերոդոտոսի հետևյալ վկայությունները. ա. «...մեղական տերության և լյուդիական տերության միջև սահմանը Հալյուս գետն էր, որ հոսում է Հայկական (=Արմենական) լեռներից...» [25, I, 7: 10, էջ 32: բ. «Կիլիկիայի և Արմենիայի սահմանը նավարկելի գետն է, անունը Եփրատ» [25, V, 52: 10, էջ 907]:

Հայկական Պակտյուիկեն շփոթվել է Արևելքի Պակտյուիկեի հետ

Ինչպես վերևում նշվեց, արևմտյան Պակտյուիկեն հեռու արևելքում ունեցել է իր անվանակիցը՝ բակտրիական Պակտյուիկեն: Սկզբում այն Բակտրիայից տարբեր երկիր է եղել՝ բակտրիացի արևելաիրանական ժողովրդից տարբեր ժողովրդով: Հերոդոտոսը այդ երկիրը գիտե Աքեմենյան տերության ծայր արևելքում, իսկ նրա բնակիչներին՝ որպես Աքեմեններին հարկատուներ: Ահա համապատասխան վկայությունները.

ա. «Ուրիշ հնդիկներն էլ սահմանակից են Կասպատյուրոս քաղաքին ու Պակտյուիկե երկրին և բնակվում են մյուս հնդիկներից հյուսիս: Սրանց ապրելակերպը նման է բակտրիացիների (ապրելակերպին): Սրանք բոլոր հնդիկներից առավել ռազմասեր են, և սրանց է հանձնարարված ոսկու ձեռքբերումը» [25, II, 102: 10, էջեր 199-200]:

բ. Դարեհ I-ը հատուկ նավատորմ էր ուղարկել պարզելու համար, թե ո՞ր ծովն է թափվում Հինդոս//Ինդոս գետը: «Նրանք մեկնելով Կասպատյուրոս քաղաքից և Պակտյուիկե երկրից, նավարկել են գետն ի վար դեպի արևելք՝ մինչև ծով» [25, IV, 44: 10, էջ 236]:

Կարող է այն տպավորությունը ստեղծվել, թե Հերոդոտոսի հիշատակած համանուն Պակտյուիկե երկրներում բնակվել են ազգակից ժողովուրդներ, որտեղից էլ նրանց երկրների նույնական անունները: Բայց դա բացառվում է հետևյալ պատճառներով. 1. Հայկական Պակտյուիկեն հիշատակված է միայն մեկ անգամ, ուստի նրա անունը, ամենայն հավանականությամբ, տեղական ծագում չունի: 2. Աղբյուրներում ակնարկ անգամ չկա երկու Պակտյուիկենների բնակիչների ազգակիցներ լինելու վերաբերյալ: 3. Անվանակից երկրները գտնվում էին բոլորովին տարբեր էթնալեզվական միջավայրում՝ Արևելքինը՝ հնդկաիրանականում, իսկ արևմտյանը՝ Հայկական լեռնաշխարհի հայախոս միջավայրում: 4. Տարբեր գինվածություն ունեին նաև երկու Պակտյուիկենների բնակիչները: Արևելքի պակտյուացիների մասին Հերոդոտոսը գրում է. «Պակտյուացիները հագել էին այծենի և ունեին տեղական աղեղներ ու դաշույններ» [25, VI, 67: 10, էջ 408]: Ուրիշ ոչինչ:

Նույնպիսին էր նաև վաչկատուն և թափառակյաց մյուս ցեղերի զինվածությունը. «Ուտիները (չջփոթել մեր Ուտիքի բնակիչների հետ- Ս. Պ.) և մյուկերը և պարիկանիները զինված էին պակտյուացիների նման» [25, VII, 68, 10; էջ 408]: Հերոդոտոսը XIII սատրապության պակտյուացիներին առանձին չի հիշատակում, հավանաբար, նրանց ևս միննույն երկրի բնակիչ արմեններ համարելու պատճառով: Իսկ արմենների մասին գրում է. «փոյուգացիներն ունեին պափլագոնականին շատ նման հանդերձանք՝ քիչ տարբեր դրանից... Արմենները ևս, լինելով փոյուգական վերաբնակիչներ, զինված էին փոյուգների նման» [25, VII, 73: 10, էջ 409]: Ուշագրավ է, որ պափլագոնականի նման հանդերձանք ունեին ոչ միայն փոյուգներն ու արմենները, այլև լիդիացիները, մատիենները, մարիանդիները և «սիրիացիները», [25, VII, 72], բայց որոնցից ոչ մեկը մյուսի վերաբնակիչները չեն համարվել:

Արևելքի Պակտյուիկեն՝ որպես առանձին երկիր, Հերոդոտոսից և Հեկատեյոս Միլեթացուց հետո այլևս հիշատակված չէ [40, cc. 67-68]: Ալեքսանդր Մակեդոնացու նվաճումների հետևանքով նա վերածվել էր Բակտրիայի մասի, ապա ընդգրկվել Սելևկյան տերության և ի վերջո՝ Հույն-Բակտրիական թագավորության մեջ: Այդ ընթացքում դադարել էր գոյություն ունենալուց նաև պակտյուացիների ցեղը, որը ենթարկվել էր բակտրիացման: Դրան նպաստել էին նաև հարևան բակտրիացիների ավելի զարգացած լինելը և այն հնդիկների հարևանությունը, որոնց «ապրելակերպը նման էր բակտրիացիներին» [25, III, 102: 10, էջեր 199-200]: Պակտյուացիների բակտրիացման հետևանքով առաջացել էր հնչյունական որոշ նմանություն ունեցող *բակտրիացի/պակտյուացի* ցեղանունների շփոթումը: Հունական աշխարհում այդ երևույթը տարածվեց նաև արևմտյան (հայկական) պակտյուացիների վրա:

Այդպիսի շփոթումների վաղագույն օրինակ է տալիս Քսենոփոնի ժամանակակից և «Անաբասիս»-ում քանիցս հիշատակված Արմենիայի նախկին սատրապ ռոնտաս/Երվանդի անձը [29, II, IV, 8: II, V, 35: III, IV, 13, III, V, 17: IV, III, 3: 23, էջեր 47, 54, 75, 81, 89]: Բնականաբար, Երվանդոնի տոհմից սերված այս անձը լինելու էր ոչ թե բակտրիական, այլ հայկական Պակտյուիկեից, բայց «ծնունդով բակտրիացի» է համարվում Պերգամոն քաղաքից 12 կմ հեռավորության վրա գտնվող հին հունարեն մի արձանագրության մեջ: Այստեղ Փոքր Ասիայի արևմտյան շրջանների կառավարիչ դարձած Օրոնտեսը [29, II, IV, 8; II, V, 35; III, IV, 13, II, V, 17, IV, 3, 3: 23, էջեր 47, 54, 75, 81, 89] կոչված է «ծագումով բակտրիացի»: Ժ.Էլչիբեկյանը փորձել է վերլուծել իրականությանն հակասող այս երևույթի պատճառը: Նրա կարծիքով, պատճառն այն է, որ «հնում Բակտրիա քաղաքը և Բակտրիանա երկիրը հայտնի են եղել նաև Ջարիասպա անունով: Հայաստանում մենք ունենք Ջարասպ անունով լեռը, որի անունն աղերսակցվում է Ջարիասպային..., որ Պերգամոնի արձանագրություն մեջ հիշատակված «Բակտրիան» թյուրիմացության արդյունք է՝ առաջացած աշխարհագրական նման տեղանունների նույնացման հողի վրա՝ Ջարիասպ (Բակտրիա)-Ջարասպ» [7, էջեր 113-114]: Այո՛: Մեր կարծիքով ևս՝ դա թյուրիմացության արդյունք է, բայց Պակտյուիկե/Բակտրիա նույնացման հետևանք:

Բնականաբար, այս դեպքում խոսքը ոչ թե արևելյան (հնդիրանական), այլ արևմտյան (հայկական) Պակտյուիկեի մասին է: Ուրեմն, լյուդիացիները դեռևս հիշում էին

Պակտյուիկե երկրանունը, որը հին հունարեն արձանագրության մեջ փոխարինվել է հույներին ծանոթ և հասկանալի իր «համարժեք» Բակտրիայով: Ըստ այդմ, Օրոնտա/Օրոնտեսը՝ որպես արևմտյան (հայկական) Պակտյուիկեի բնակիչ է կոչվել «ճագունով բակտրիացի» τὸ γενοσ βακτριος [7, էջ 113]: Ըստ երևույթին, նույնպիսի մոտեցում են պահանջում Դիոդորոս Միկիլիացու և այլոց հաղորդումները Ասորեստանի Շամիրամ թագուհու և իր Նինոս որդու՝ դեպի Բակտրիա ձեռնարկված կարծեցյալ արշավանքների դեպքում, [1, էջեր 93-94], երբ իրական Բակտրիա հասնելու համար ասորեստանցիները պիտի նախապես նվաճեին մարերին ու պարթևներին, հետո նոր հասնեին Բակտրիա: Իսկ այդ մասին խոսք անգամ չկա: Նշանակում է՝ այս դեպքում ևս «Բակտրիան» իրական՝ Կենտրոնական Ասիայի Բակտրիան չէ: Այն կարող էր լինել Ասորեստանին հարևան մի այնպիսի երկիր, ինչպիսին էր հայկական Պակտյուիկեն: Իսկ մ. թ. ա. IX-VIII դդ Հայկական լեռնաշխարհում Ասորեստանի գլխավոր հակառակորդը Ուրարտուն էր, այսինքն՝ նույն Պակտյուիկեն:

Բակտրիա և Արևելքի Պակտյուիկե երկրանունների ստուգաբանությունը

Երկու տարբեր երկրների հերոդոտոսյան նույնական անունները պահանջում են բացահայտել կամ ժխտել դրանց միջև գոյություն ունեցող կամ ենթադրվող լեզվաբանական կապը: Սկզբնաղբյուրների տղության և ենթադրելիության որոշակի բաղադրիչի առկայությամբ այդպիսի հնարավորություն մեզ կարող է տալ միայն *Պակտյուիկե* երկրանունների գիտական ստուգաբանությունը: Իսկ դրանք գալիս են ժխտելու երկու *Պակտյուիկե*-ների միջև ընդհանրություն տեսնելու հնարավորությունը կամ դրանք *Բակտրիա* երկրանվան աղավաղված ձևեր համարելու ենթադրությունը: Վերջին դեպքում իզուր կլինի վկայակոչումը մ.թ.ա. IVդ. Պերգամոնի մոտի արձանագրության և Սեմ/Ջրվանի մասին Խորենացու հաղորդման տվյալների, որովհետև այլ բան է ասում երկրանունների ստուգաբանությունը: Բակտրիայի երկրորդ անունը՝ *Ջարխասպա*-ն հստակ իրանական ստուգաբանություն ունի. Zari-aspa// «Ոսկե ձի», «Ոսկեգույն ձի»: Հավանաբար, «ձիական» ստուգաբանություն ունի նաև նրա *Բակտր-իա/Բակտրիենե* (Բակտրիանա) անունը: Դրա բացահայտմանը օգնում է անհայտ ծագումի [20, էջ 113] հայերեն *բակերտ* «մտրուկ» [4, էջ 47], (հմմտ. «Բակերտ և մտրուկ. քուռակ») բառը, [4, էջ 358, ծան. 60]: Սա պետք է որ արևելաիրանական որևէ լեզվից փոխառյալ լինի, մանավանդ որ ներկայացնում է *բակտր* (>Բակտր-իա) հիմքի դրափոխված ձևը. *բակտեր*>*բակերտ*:

Ո՞րն է եղել հայերեն *բակերտ*-ի փոխատու արևելաիրանական այդ լեզուն: Հավանաբար, դահերենը, որովհետև հայերի հետ սերտ շփման մեջ են եղել դահերի այն հատվածները, որոնք պլանների 72թ. ներխուժումից հետո վերաբնակեցվել էին Մեծ Հայքի Կասպք//Փայտակարան նահանգում և նրանից հյուսիս՝ Ապշերոնի թերակղզին և հարավ՝ Մավալան/Մաբալան լեռը ներառյալ տարածքներում [15, էջեր 91-97]: Եռյակ միություն կազմած դահական երեք ցեղերի՝ պառներ/ապառներ, քսանթներ և պիսսուրներ, հայրենիքը Կասպից ծովի հարավարևելյան ափերից մինչև Ամու-դարյա գետ ձգված տափաստաններն էին [28, XI, 8: 2]: Արշակունի եղբայրները՝ Պարթևական Իրանի արքայից արքա Վաղարշ I-ը, Մեծ Հայքի թագավոր Տրդատ I-ը և Ատրպատականի թագավոր Բակուրը դահական վերաբնակիչներին հատկացրել էին հսկողությունը Դերբենդ-Փայ-

տակարան-Թավրիզ ճանապարհի ռազմավարական նշանակությամբ առանձին հատվածների, որոնց մասին են վկայում այդ շրջանների տեղանունների ստուգաբանությունները [15, էջեր 92-95]:

Պառնը Արշակունիների արքայատոհմի հարազատ ցեղն էր: Հավանաբար, հայկական Փայտակարան//Կասպք նահանգում հաստատված այդ ցեղից էր սերում հայկական այն նախարարությունը, որը «Ձորանամակի» Հյուսիսային դռան նախարարությունների շարքում հիշատակված է *Կասպեցի* անունով, իսկ «Գահնամակում» նրա ներկայացուցիչը՝ *Կասպեից տէր* անունով, զբաղեցնում էր պատվավոր 9-րդ գահը (70 նախարարների մեջ)[30, cc. 249-251]: Ի տարբերություն դահերի հայկական այս հատվածի, որը լրիվ հայացել էր՝ սրանց ատրպատականյան հատվածը ավելի ուշ պարսկացել էր: Հին հայերը սրանց *սպարհացի/սպարհայիկ* էին կոչում: Ավարայրի ճակատամարտում Ատրպատականի մյուս ցեղերի՝ գեղերի (գելեր), կատիշների և հոն/խոների հետ միասին՝ ապարհացիները, պարսկական բանակի շարքերում՝ նրա աջ թևում, մարտնչում էին Վարդան Մամիկոնյանի գլխավորած հայ ապստամբների դեմ [5, գլ. 2]:

Հայկական *բակերտ* «մտրուկ» բառի արևելաիրանական փոխառություն լինելու մասին է վկայում նաև *Բակտրոս* (<Բակտր-ոս) գետանունը [39, c. 124]: Կեղծ Պլուտարքոսն իր «Գետերի մասին» աշխատության մեջ Բակտրոս գետի *Արաքս* անվանափոխության առթիվ հիշում է մի ավանդություն ունի Պյուլոսի *Արաքս* անունով որդու մասին: Սա «իշխանության համար իր պապի՝ Արբելի հետ կովեց, նետահարությամբ սպանեց, հետո զոջալով կամ պատժվելով՝ մոլեգնեց ու իրեն ձգեց գետը, որ առաջ կրում էր Բակտրոս (Բագ-Տիր) անունը» [2, էջ 35]¹: Բայց այս գետը մեր Երասխը չէ: Նրա նախկին անունը ցույց է տալիս (Բակտր-ոս), որ այն Բակտրիայի Արաքս գետն է, [28, XI, 8, 6: 22, էջ 40-41], [25, I, 205, 209, 211, 216: 10, էջեր 82,85, 86, 88], այսինքն՝ ներկայիս Ամու-դարյան (հիշենք, որ հույն և հունահռոմեական մատենագիրներին Araxes անունով էին հայտնի թե՛ մեր *Երասխը*, թե՛ Իրանի Araxša-ն և թե՛ ուրիշ գետեր) [25, I, 202: 10, էջ 83: 28, XI, 14, 13: 22, էջեր 62-63]:

Իսկ հնչյունական նմանությունից բացի, ուրիշ ի՞նչ կապ կարող էր ունենալ մեր *բակերտ* «մտրուկ, քուռակ» բառը *Բակտրոս* գետանվան [39, c. 124] և նրա անվանակիցներ *Բակտրա* քաղաքանվան և *Բակտրիա/Բակտրենե* երկրանվան հետ: «Ձի»/«գետ» առասպելաբանական զուգադրումը՝ հնդեվրոպական նախահայրենիքի լեռնային բնույթով պայմանավորված, բնորոշ էր հնդեվրոպացիների լեզվամտածողությանը [19, էջ 63-75: 16, էջեր 78-84]: Հմմտ. «գետ և կամուրջ» պատասխանն ակնկալող «ձին գնաց, թամբը՝ մնաց» հայ ժողովրդական հանրահայտ հանելուկը: Ըստ այդմ էլ՝ իրենց գետային ոգիներին իրանական ժողովուրդները ևս պատկերացնում էին, անգամ՝ քանդակում ձիակերպ՝ ծառս եղած ձիու տեսքով [42, էջ 104]: Մ.թ.ա. Vդ (և ավելի վաղ ժամանակներում ևս) բակտրիացիները մեծամասնությամբ նստակյաց հողագործներ էին, բայց մնում էին նաև ձիապաշտներ: Այս հանգամանքը անտեսել չէին կարող Բակտրիային տիրացած օտար իշխողները ևս: Օրինակ, Մելևկյան Անտիոքոս I թագավորի դրամների բակտրիական թողարկումների մեջ կան այնպիսիները, որոնց դիմերեսին նրա պատկերն է, իսկ դարձերեսին պատկերված է ձիու

¹ Բերել ենք ըստ Ղ. Ալիշանի:

գլուխ [37, էջ 280]: Հույն-բակտրիական պետության «մեծ թագավոր» Եվկրադիտեսի թողարկած դրամների մեջ կան այնպիսիները, որոնք դարձերեսին ունեն գույգ հեծյալների պատկերներ [40, c. 440]: Սրանք գալիս են ամրապնդելու *Բակտրիա* և *Չարիասպա* համարժեք երկրանունների «ձիական» բնույթի ենթադրությունը:

Իսկ ինչպիսի՞ն է *Պակտյուիկե* արևելյան երկրանվան բնույթը, եթե հաստատ այն «ձիական» բնույթով *Բակտրիա* երկրանվան աղավաղված ձևը չէ: Ենթադրվում է, որ այս Պակտյուիկեի բնակիչները նախապես մասն են կազմել հյուսիսհնդկական Գանդհարա [40, cc. 67, 68-70] միության և, բնականաբար, նրանից անջատվել էին Աքեմենյանների կողմից: Սրա հետ միասին նկատի առնելով հետագա Քուշանական ցեղամիության հնգամասնյա կառուցվածքի տեղական արմատներ ունենալու հնարավորությունը [41, c. 80]՝ Սոկրատեսի երկրանվան և Սոկրատես ցեղանվան հիմքում մենք տեսնում ենք հին հնդկերեն *pakthā*՝ «հինգ» նշանակող բառը (հմմտ. *pānka* «հնգակի») [27, S. 277]: Նախապես այն կարող էր հատկացված լինել հյուսիսհնդկական Գանդհարա պետության մեջ ընդգրկված պակտյուացի *հինգ ցեղերի* դաշինքին: Հին հնդկերեն *pakthā*՝-ն ծագում է *h.-ե. *penk^he* նախաձևից, որի բուն նշանակությունը «մի ձեռքի հինգ մատներն» է [3, էջ 95]: Հմմտ. մեր *հինգ մատների* կազմած բռունցքին կամ ապտակին տրվող *հինգ ախպեր* որակումը՝ որպես միասնության և ուժի խորհրդանիշ: Հիշենք, որ հնդեվրոպական տարբեր լեզուներում այդ նախաձևից ծագած բառերը (ներառյալ մեր *հինգ*-ը) ընդհանրապես «5» են նշանակում, բայց նաև «բռունցք, ամբողջություն, հանրագումար, տոհմ» և այլն [32, c. 849]: Պակտյուացիների իրանականացմանը (բակտրիացմանը) զուգընթաց մոռացվել էին ինչպես *պակտու/պակտի* ցեղանունն ու *Պակտյուիկե* երկրանունը, այնպես էլ դրանց հիմքում հնդկերեն *pakthā*՝ «հինգ» բառն ընկած լինելու հանգամանքը:

Հնդեվրոպական ծագումով *pakt-(^h*pak-) արմատը Արևմուտքում

Հայկական լեռնաշխարհից արևմուտք *pakt-* արմատով կազմված հատուկ անուններից հիշարժան են նախ Լյուդիայում եղածները՝ *Սոկրատես* անձանունը և *Սոկրատոս* գետանունը: Երբ Աքեմենյան աշխարհակալության հիմնադիր Կյուրոս Մեծը մ. թ. ա. 546 թ. Լյուդիայի Սարդես մայրաքաղաքը գրավեց, նրա հանրաճանաչ Կրեսոս թագավորին գերեվարեց և Լյուդիան միացրեց իր տերությանը, ըստ Հերոդոտոսի. «Այնուհետև Սարդեսը հանձնելով պարսիկ Տաբալոսին, իսկ Կրեսոսի և մյուս լյուդիացիների ոսկին՝ *լյուդիացի Պակտյուեսի* պահպանմանը, Կյուրոսը մեկնեց Ագրատանա (Եկբատան-Ս. Պ.), իր հետ տանելով Կրեսոսին...» [25, I, 153: 10, էջ 64]: Այս Պակտյուեսը փորձել էր վերագրավել Սարդեսը, բայց պարտություն էր կրել, փախել, ապաստանել էր հունական տարբեր քաղաք-պետություններում, մինչև որ պարսից արքունիքի պահանջով նրան հանձնել էին պարսիկներին [25, I, 154-161: 10, էջեր 64-67]: *Պակտյուես գետը* Կրեսոսի ոսկու գլխավոր աղբյուրն էր, որովհետև, ինչպես Հերոդոտոսն է նշում. «*Պակտյուես* իր հետ ոսկու ավազ է բերում և, բխելով Տնոլոսից (Տնոլոս լեռից-Ս. Պ.), անցնում է (Սարդեսի-Ս. Պ.) շուկայի միջով և թափվում է Հերմոս գետը, իսկ Հերմոսը թափվում է (Եգեյան-Ս. Պ.) ծով [25, V, 101: 10, էջ 328]: Հերոդոտոսի այս և նախորդ հաղորդումները խոսում են լյուդիացիների առօրյայում *pakt-* արմատի կիրառման մասին:

Այս արմատով կազմված տեղանվան և բառերի օրինակներ են տալիս նաև Եգեյան ծովի Թրակյան Քերսոնես թերակղզու Πακτία//Πακτύη [25, VI, 36: 10, էջ 346] քաղաքի անունը և լատիներեն *pacilis* «միահյուսված» *pacio/ pactium* «պայմանագիր, համաձայնություն» բառերը [39, cc. 716-717]: Եթե այս բառերը կապ ունեն լյուդիական Πάκτυες և Πακωλος անունների հետ, ապա այդ բառերի *pakt- (<paċ-t-) նախածնը կարող էր գալ հնդեվրոպական *centum*-ային որևէ լեզվից: Այդպիսին էր նաև լյուդիերենը, որը պատկանում է հնդեվրոպական լեզուների խեթա-լուվիական խմբին [33, cc. 162-163] և կապեր է ունեցել նաև էտրուսկերենի հետ:

Էտրուսկների (տիրբեններ, տիրսեններ, էտրուսկներ, տուսկեր) ծագմանը վերաբերող վարկածներից շատերի կողմից ընդունվածը համարվում է նրանց (կամ իրենց իշխող վերնախավի) լյուդիական ծագում ունենալու վարկածը՝ հենված Հերոդոտոսի հաղորդած հետևյալ ավանդության վրա: Լյուդիացիները պատմում էին, որ «Մանեսի որդի Ասյուսի թագավորության օրոք ամբողջ Լյուդիայում մեծ սով էր: «Այսպես նրանք ապրել են տասնութ տարի: Ի վերջո, թագավորը համայն լյուդիացիներին երկու մասի բաժանելով, պատվիրեց վիճակ նետել, թե ո՞ր մասը պետք է մնա երկրում և ո՞ր մասը պետք է հեռանա: Ինքը՝ թագավորը միացավ այն մասին, ում վիճակվեց մնալ երկրում, իսկ հեռացողների առաջնորդ նա կարգեց իր որդուն, որի անունը Տյուրսենոս էր... Բազում ազգերի մոտով նավելուց հետո նրանք վերջապես հասան օբրիկների երկիրը, որտեղ և հիմնեցին քաղաքներ ու բնակվում են ցայսօր: Նրանք արդեն փոխեցին իրենց լյուդիացի անունը թագավորի որդու անվամբ, որն իրենց առաջնորդն էր դարձել և կոչվեցին տյուրսեններ» [25, I, 94, 10, էջեր 42-43]: Օբրիկների երկիրը Իտալիան է՝ Ումբրիա նահանգով հանդերձ [10, էջ 582, ծան. 73: 25, I, 94, 10, էջեր 42-43]:

Էտրուսկների վերնախավը ոչ միայն իրենց ժողովրդին զինվորական առաջնորդներ և ազդեցիկ քրմեր էր տրամադրում, այլև նրանք էին նախ և առաջ կրողները Լյուդիական թագավորությունից բերված ավանդույթների: Նրանց դերը մեծ է եղել նաև էտրուսկյան մշակույթի ձևավորման բնագավառում. «Հին Հռոմի պատմություն» բուհական դասագրքում կարդում ենք. «Էտրուսկյան մշակույթում հեշտությամբ հայտնաբերվում են արևելյան տարրերը: Սենյակատեսք դամբարանները թե՛ ճարտարապետական և թե՛ տեխնիկական տեսակետներից հիշեցնում են Փոքր Ասիայի գերեզման-դամբարանները, իրար դեմ պայքարող վայրի գագանների պատկերների մոտիվները և մատուցման տեխնիկան, առյուծների և վագրերի հարձակումները այծերի և եղնիկների վրա, սարկոֆագներին և կահույքին սֆինքսների, քիմերների և թևավոր աստվածների վերարտադրությունները իրենց նախատիպերն ունեն Առաջավոր Ասիայում» [36, c. 43]:

Իր հերթին էլ՝ էտրուսկյան մշակույթը որոշիչ է եղել հին Հռոմի մշակույթի ձևավորման գործում: Դրա առարկայացումներն ենք տեսնում ի դեմս հռոմեական տաճարների տիպերում, էտրուսկյան ծագումով աստվածությունների պաշտամունքում, թագավորների, ավագանու, մագիստրատների և նրանց արքանյակների տոնական արդուզարդում [36, c. 44]: Հիշենք նաև հին Հռոմի՝ ծագումով էտրուսկ արքաներին՝ յոթից վերջին երեքը [36, cc. 46, 49]: Ընդ որում, նրանցից երկուսը՝ 5-րդը և 7-րդը, կրում էին տոնական Tarquinius անունը, որն իր առաջին բաղադրիչով նույնն է փոքրասիական Tarku//Tarhu

դիցանվան հետ [38, c. 202]: Tark-/Tarh բաղադրիչով անձնանունները լայն տարածում են ունեցել Փոքր Ասիայում: Հյուսիսասորիքյան Գուրգուլից հայտնի է Tarhulara-ն, Մելիտենից՝ Tarhunazi-ն, Արցազայից՝ Tarhundaraba-ն, Կիլիկիայից՝ Ταρκόσδημος-ը [36, I, c. 273]: Դրանք կրողները իշխող վերնախավերից էին: Նմանատիպ անձնանուններ էին կրում նաև հավագուշակման մասին հռոմեական աշխատության հեղինակ Tarquitius-ը և Էտրուսկ առաջնորդ Tarcho(n)-ը [39, c. 998]: Կարծում ենք, որ ասվածները բավարար հիմք են տալիս Էտրուսկյան (Լյուդիայից բերված) ազդեցություն տեսնելու նաև հռոմեացիների լեզվի՝ լատիներենի վրա: Իսկ մեր թեմայի առնչությամբ հատուկ ուշադրության է արժանի լատիներեն pactio/pactum բառը, որը, մեր կարծիքով, կարող է բաղադրված արդյունք լինել: Ընդ որում, լյուդիերեն բառը դեռևս Լյուդիայում կարող էր ձեռք բերած լինել «պայմանագիր, համաձայնություն» իմաստները, որովհետև այն լյուդիացիներին ծանոթ էր լինելու նաև միջազգային իրավունքի ոլորտից: Չէ՞ որ *համաձայնություններ* գոյություն ունեին Լյուդիայի Կրեսոս թագավորի և նրան ենթակա դարձած հունական-փոքրասիական ծովափնյա քաղաքների միջև [10, էջ 606, ծան. 19]:

Լյուդիա-Մարաստան 585թ. պատերազմը դադարեց արևի խավարման պատճառով, և կողմերը *համաձայնության* եկան փոքրասիական Հալլուս գետով միմյանցից սահմանազատվելու հարցում [25, I, 28]: Ավելին, Լյուդիա-Մարաստան համաձայնությունը վերածվել էր դաշինքի: Ահա թե այն ինչպես է նկարագրում Հերոդոտոսը. «Այսպես, լյուդիացիները տեսնելով, որ օրը վերածվեց գիշերվա, դադարեցրին մարտը և իսկույն երկու կողմերն էլ շտապեցին *խաղաղություն կնքել*: Նրանց հաշտության միջնորդներ եղան Սյուեննեսիս Կիլիկեցին և Լաբյունետոս Բաբելոնացին: Նրանք հաջողացրին, որ լյուդիացիներն ու մեդացիները *հաշտության երդում* տան և ամուսնությամբ այն ամրապնդեն...», քանզի առանց ուժեղ կապերի կնքված *դաշինքները* հաստատուն չեն մնում: Այս ազգերը ևս, *հելլենների նման, երդումներով են դաշինք կնքում* և, բացի այդ, նրանք թեթևակի կտրում են իրենց արմունկը և լիզում միմյանց արյունը» [25, I, 74: 10, էջ 33]:

Հայկական Սոստրոն-ն՝ Urartu-ի համարժեք

Լյուդիերենի միջոցով հայտնի դարձած Սոստրոն անվանը մեր տված ստուգաբանությունը պայմանավորված է 1. Լյուդիայի աշխարհագրական դիրքով (Հայկական լեռնաշխարհին հարևան Փոքր Ասիայում), 2. Լյուդիերենի centum-ային լեզու լինելու հանգամանքով (խեթերենի և լատիներենի նման), 3. Լյուդիայում *paakt- արմատով անձնանվան և գետանվան գոյությամբ, 4. Լյուդիա-Էտրուսկ-հռոմեացի էթնա-լեզվական կապերի գոյությամբ:

Մնում է պարզել, թե *Պակտյուիկե*-ն արդյո՞ք ունեցել է իր իմաստային համարժեքը Հայկական լեռնաշխարհում: Չէ՞ որ «համաձայնություն, պայմանագիր» իմաստով երկրանունը երկրանունների (բայց ոչ ցեղամիությունների) առաջացման սովորական ճանապարհներից դուրս է: Հայկական լեռնաշխարհում, այո՛, համաձայնությունների, համաձայնագրերի միջոցով պետական միություններ ևս ստեղծվել են դեռևս Բրոնզի դարաշրջանում: Այդպես են կազմավորվել Հայասս և Ազի ցեղային միությունները [24, Fasc 9, S. 4], նրանց վերնախավերի *համաձայնությամբ* է ստեղծվել Հայասս-Ազի երկ-միասնական ցեղամիությունը [16, էջեր 123-133]: Եղել են նաև եռյակներից բաղկացած և

դրանց վերնախավերի *համաձայնությամբ* ստեղծված պետական կազմավորումներ: Այդպիսին էր, օրինակ, ասորեստանցիներին *Շուրբիա*, իսկ Ուրարտում *Արմե//Արմի* անունով ճանաչված պետական կազմավորումը՝ երբեմն կոչված նաև *Ուրմե*: Սրանք, ըստ Ս. Հմայակյանի, առանձին իշխանություններ էին՝ ընդգրկած հետագա Նփրկերտի գավառը, Սասունը և Տարոնը. «Այնուամենայնիվ, վերոհիշյալ անուններով իսկապես նշանակվել է մեկ քաղաքական միություն» [11, էջ 117, ծան. 182]:

Համաձայնության արդյունքում էր կյանքի կոչվել նաև Ուրարտական պետությունը՝ իր հիմքում ունենալով նաիրյան երկրների ռազմական դաշինքը: Ասորեստանյան արքայերենով գրված իրենց արձանագրություններում, Մարդուրի I-ից սկսած, Ուրարտուի թագավորները իրենց ոչ միայն «Նաիրիի արքա» էին անվանում, [1, էջ 149], այլև «արքայից արքա» (երկու դեպքում էլ դրանցում նկատի էին առնվում Հայկական լեռնաշխարհը): Իսկ Ուրարտական արձանագրություններում, նրանց տիտղոսներում հիշատակված նաիրյան երկրները երեքն էին՝ *Շուրա*-ն, *Քիայնա*-ն և *Տուշպա*-ն [16, էջեր 172-187: 17, էջեր 33-41]: (Նույնանուն քաղաքը՝ հետագա Վանը, երբեմն կոչվում էր ոչ թե *Տուշպա*, այլ՝ *Տուշպայական քաղաք*): Հիշյալ երեք երկրներն են եղել ուրարտական դաշնային պետության հիմնադիրները [17, էջեր 33-41]: Դաշինքն ամրապնդվել է երդմնագրով և արտացոլվել պետության *Urartu* (<ur<h.-ե. -or->*or-> հայ. *ուրանալ* և *artu<h. ե. *art-> հայ. *արդ* «կարգ») անվան մեջ [18, էջեր 30-40]: Նրա իմաստը «երդմնով (հաստատված) կարգ», լայնաբար՝ «Սրբազան դաշինք» է: Ահա այս անվան ազատ թարգմանությունն է եղել լուդիերեն Սափուրի երկրանունը՝ բառացի նշանակությամբ՝ «համաձայնություն, դաշնագիր»: Այսպիսով, *Պակտյուիկե* անվամբ Հերոդոտոսին հայտնի դարձած հայկական երկրի հասցեատերը լինելու էր նախկին *Urartu*-ն՝ իր հետնորդ *Uraštu*-ով:

ԵԶՐԱՀԱՆԳՈՒՄ: Պակտյուիկեն և Բակտրիան նույնական չեն: Ըստ Հերոդոտոսի, Արևելքի Պակտյուիկեն և Բակտրիան պարզապես հարևաններ էին, իսկ Արևմուտքի Պակտյուիկեն Հայկական լեռնաշխարհում էր: Արևելքի Պակտյուիկեի անունը ծագում է սանսկրիտի *pakthā*՝ «հինգ» բառից, իսկ Բակտրիայի անունը՝ իր կրկնորդ *Zari-aspa*-ի նման՝ «ձիական» բնույթ ունի: Արևմուտքի (հայկական) Պակտյուիկեն Հայկական լեռնաշխարհի XIII սատրապությունից դուրս գտնվել չէր կարող, ուրեմն, նրա և չեղյալ *Պատուկա երկրի նույնացումը մտացածին է: Արևմուտքի Պակտյուիկեն տեղական (հայկական) տեղանուն չէ: Նրա հիմքում ծագումով հնդեվրոպական **pakt-* «համաձայնություն, դաշինք» բառն է. հմմտ. Հնդեվրոպական ծագումով լուդիերեն Սափուրի և Սափուրի *pahto/pactum* բառերի արմատը: Արևմուտքի (հայկական) Սափուրի երկրանունը *Urartu* դաշնային պետության անվան համարժեքն է:

Գ Ր Ա Կ Ա Ն Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

1. **Ադոնց Ն.** *Հայաստանի պատմություն. ակունքները. X-VI դդ. մ.թ.ա.:* Երևան: «Հայաստան» հր.: 1972:430 էջ:
2. **Ալիշան Ղ.** *Հայոց հին հավատքը կամ հեթանոսական կրոնը:* «Հրազդան» հրատ.: Երևան: 2002: 295 էջ:
3. **Աճառյան Հ.** *Հայերեն արմատական բառարան:* Հ. III: Երևան: ԵՀ հրատ.: 1977: 635 էջ:
4. *Բաղդիրք Հայոց: Քննական բնագիրը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Հ. Ամալյանի:* Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտ «Մատենադարան» հրատ.: 1975: 445 էջ:

5. **Եղիշեի Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին:** Ի լույս ածեալ բաղդատութեամբ ձեռագրաց Աշխատութեամբ Ե. Տէր-Մինասեանի: ՀՄՍՌ-ԳԱ հրատ.: Երևան: 1957: 225 էջ:
6. **Երենյան Ս.** Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի: ՀՄՍՀ ԳԱ հրատ.: Երևան: 1963: 152 էջ: Նաև՝ քարտեզը:
7. **Էլիբեկյան Ժ.** *Երվանդունիների ծագման հարցի շուրջ* // «Պատմաբանասիրական հանդես»: Թիվ 2: 1971: 107-115 էջեր:
8. **Խորիկյան Հ.** *Փոքր Ասիայի սատրապական բաժանումը մ.թ.ա. VI-IV դարերում:* ՀՀ ԳԱԱ ԱԻ: Երևան: 2017: 147 էջ:
9. **Հարությունյան Բ.** *Հայաստանի պատմության ատղաս (մնաս Ա):* Երևան: 2005: 103 էջ:
10. **Հերոդոտոս.** *Պատմություն ինը գրքից:* Թարգմանությունը՝ Ս. Կրկյաշարյանի: ՀՄՍՀ ԳԱ հրատ.: Երևան: 1986: 651 էջ:
11. **Հմայակյան Ս.** *Վանի թագավորության պետական կյունը:* ՀՀ ԳԱԱ հրատ.: Երևան: 1990: 158+31 էջ:
12. **Հոմերոս.** *Իլիական:* Հին հունարեն բնագրից թարգմ. Հ. Համբարձումյան: Հայպետհրատ: Երևան: 1955: 512 էջ:
13. **Մանանդյան Հ.** *Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության:* Հ. Ա: Հայպետհրատ: Եր.: 1945: 431 էջ:
14. **Մովսիս Խորենացու Պատմություն Հայոց: Քննական բնագիրը՝ Ս. Աբեղյանի և Ս. Հարությունյանի:** ԵՀ հրատ.: Երևան: 1981: 216 էջ
15. **Պետրոսյան Ս.** *Դահական ցեղերը Կասպից ծովից հարավարևմուտք ընկած շրջաններում* // ԼՀԳ: Թիվ 1: 1976: 91-97 էջեր:
16. **Պետրոսյան Ս.** *Դասերը և Եռադասության դրսևորումները Հին Հայաստանում:* «Մեսրոպ արք. Աշնեան» մատենաշար: Երևան: 2006: 473 էջ
17. **Պետրոսյան Ս.** *Ուրարտական թագավորության կազմավորման մասին* // ՀՀ ԳԱԱ ԾՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ»: Հ. 3 (24): 2021: 33-41 էջեր:
18. **Պետրոսյան Ս.** *Մարտ երկրանունը՝ դաշնային պետության անվանում* // ՀՀ ԳԱԱ ԾՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ»: Հ. 1(25): Գյումրի: 2022: 30-41 էջեր:
19. **Պետրոսյան Ս., Պետրոսյան Ծ.** *«Անպ/ձի» և «գետ/ձի» առասպելաբանական կտպի մի քանի դրսևորումներ* // ՀՀ ԳԱԱ ԾՀՀ «Գիտական աշխատություններ»: Հ. 1: Գյումրի: 1998: 63-75 էջեր:
20. **Ջահուկյան Գ.** *Հայերեն ստուգաբանական բառարան:* «Աստղիկ»: Երևան: 2010: 819 էջ:
21. **Սարգսյան Գ.** *Պատմահայր Հերոդոտոսը («Հերոդոտոս. Պատմություն ինը գրքից»):* Հայկական ՍՍՀ ԳԱ: Երևան: 1986: 651 էջ:
22. **Սարաբոն.** *«Աշխարհագրություն»:* Քաղեց և թարգմանեց՝ Հ. Աճառյան: ԵՀ հրատ.: 1940: 124 էջ:
23. **Քսենոփոն.** *Անարախի:* Թարգմանությունը՝ Սիմոն Կրկյաշարյանի: ՀՄՍՀ ԳԱ հրատ.: Երևան: 1970: 240 էջ:
24. **Forrer E.** *Hajasa-Azzi* // «Caucasica». Fasc. 9. Leipzig. 1931. 1-24 p.
25. **Herodotus.** *The Persian wars.* The Loeb Classical library. https://www.loebclassics.com/view/herodotus-persian_wars/1920/pb_LCL117.3.xml?readMode=recto (դիտվել է 05. 07.2025)
26. **Kiepert H.** *Lehrbuch der alten Geographie.* Verlag Von Dietrich Reimer. Berlin. 1878. 329 S. https://archive.org/details/bub_gb_2ZcOAAAAQAAJ/page/n3/mode/2up (դիտվել է 16.08.2025)
27. *Wörterbuch Sanskrit-Deutsch van Dr. Dr. habil Klaus Mylius, «VEB Verlag Enzyklopadie», Leipzig, 1980* https://books.google.fi/books?id=_M4fcr4khK4C&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false (դիտվել է 22.06.2025)
28. **Strabo.** *The Geography of Strabo.* <https://www.gutenberg.org/files/44886/44886-h/44886-h.htm> (դիտվել է 06.03.2025):
29. **Xenophon.** *Anabasis.* <https://dn790009.ca.archive.org/0/items/xenophonsanabasi00xenoiala/xenophonsanabasi00xenoiala.pdf> (դիտվել է 18.03.2025)
30. **Адонц Н.** *Армения в эпоху Юстиниана.* Издание второе, Изд. Ереванского университета. Ереван. 1971. 526 с.
31. **Арутюнян Н.** *Биайнили (Урарту). Военно-политическая история и вопросы топонимики.* Изд. Институт археологии и этнографии АН Арм ССР. Ереван. 1970. 472 с.

32. **Гамкрелидзе И. Иванов В.** *Индоевропейский язык и индоевропейцы*. Изд. Тбилисского университета. Т. II. Тбилиси. 1984. 428 с.
33. **Георгиев В.** *Исследования по сравнительно-историческому языкознанию (Родственные отношения индоевропейских языков)*. Москва. 1958. 317 с.
34. «Древнегреческо-русский словарь». Гос. Изд. Иностранных и национальных словарей. Т. I. Москва. 1958. 1043 с.
35. **Дьяконов И.** *Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту*//«Вестник древней истории». NN 2, 3, 4. 1951. Надп. NN 42-43.
36. «*История древнего Рима*». Под ред. А. Бокщанина и В. Кузищина. «Высшая школа». Москва. 1971. 495 с.
37. «*История таджикского народа*». Т. I. С древнейших времен до V в. н. э. Под редакцией Б. Гафурова и Б. Литвинского. Изд. Восточной литературы. Москва. 1963. 596 с.
38. **Капанян Гр.** *Историко-лингвистические работы к начальной истории армян*. Изд. АН Арм ССР. Ереван. 1975. 470 с.
39. **Дворецкий И.** *Латинско-русский словарь*. «Русский язык». Москва. 1976. 1096 с.
40. **Массон В., Ромодин В.** *История Афганистана. Т. I. С древнейших времен до начала XVI века*. «Наука». Москва. 1964. 464 с.
41. **Синха Н., Банерджи А.** *История Индии*. Изд. Иностранной литературы. Москва. 1954. 437 с.
42. **Смирнова О.** *Места домульманских культов в Средней Азии (по материалам топонимики)*// «Страны и народы Востока». Вып. X. Москва. 1971. 90-108 сс.

References

1. **Adonts, N.** History of Armenia. Origins X-VI centuries BC. [*Hayastani patmut'yun. akunk'neri. X-VI dd. m.t'.a.*]. Yerevan. Publishing House "Hayastan". 1927. 430 p. (in Armenian)
2. **Alishan, G.** The ancient Armenian faith or pagan religion. [*Hayots' hin havatk'y kam het'anosakan krony*]. Yerevan. Publishing House "Hrazdan". 2002. 295 p. (in Armenian)
3. **Acharian, H.** Armenian Root Dictionary [*Hayeren armatakan barraran*]. Vol. III. Yerevan University Publishing House. 1977. 635 p. (in Armenian)
4. Armenian Dictionary. [*Barrgirk' Hayots'*]. Matenadaran Publishing House. 1975. 445 p. (in Armenian)
5. **Yeghishhe.** The History of Vardan and the Armenian War. [*Vasn Vardanay yev Hayots' paterazmin*]. Publishing House of the Academy of Sciences of the Armenian SSR. Yerevan. 1957. 225 p. (in Armenian)
6. **Yeremyan, S.** Armenia According to the "Ashkharatsuyts". [*Hayastany yst "Ashkharatsuyts"-i*]. Publishing House of the Academy of Sciences of the Armenian SSR. Yerevan. 1963. 152 p. (in Armenian)
7. **Elichbekyan, Zh.** On the question of the origin of the Yervandunis. [*Yervandunineri tsagman harts'i shurj*]. "Historical-philological Journal". N 2. 1971. 107-115 p.. (in Armenian)
8. **Khorikyan, H.** "The Satrapy Division of Asia Minor in the VI-IV Centuries BC". [*P'ok'r Asiayi satrapakan bazhanumy m.t'.a. VI-IV darerum*]. Institute of Oriental Studies of NAS RA. Yerevan. 2017. 147 p. (in Armenian)
9. **Harutyunyan, B.** Atlas of the History of Armenia [*Hayastani patmut'yan atlas*] (Part A). Yerevan. 2005. 103 p. (in Armenian).
10. **Herodotus.** History in Nine books [*Patmut'yun iny grk'its'*]. Publishing House of the Academy of Sciences of the Armenian SSR. Yerevan. 1986. 651 p. (in Armenian)
11. **Hmayakyan, S.** The state religion of the kingdom of Van. [*Vani t'agavorut'yan petakan krony*]. Publishing House of the Academy of Sciences of the Armenian SSR. Yerevan. 1986. 651 p. (in Armenian)
12. **Homer.** The Iliad [*Iliakan*]. Translated from the original Ancient Greek by H. Hambardzumyan. State Publishing House of Armenia. Yerevan. 1955. 512 p. (in Armenian)
13. **Manandyan, H.** A Critical Theory of the History of the Armenian People [*K'nnakan tesut'yun hay zhoghovrdi patmut'yan*]. State Publishing House of Armenia. Yerevan. 1945. 431 p. (in Armenian)

14. **Movses Khorenatsi.** The History of the Armenians [*Movsisi Khorenats'woy Patmut'iwn Hayots'*]. Yerevan University Publishing House. Yerevan. 1981. 216 p. (in Armenian)
15. **Petrosyan, S.** Dahakan tribes in the regions southwest of the Caspian Sea [*Dahakan ts'eghery Kaspits' tsovits' haravarevmutk' ynkats shrjannerum*]/“Bulletin of Social Sciences”. N 1. 1976. 91-97 pp.(in Armenian)
16. **Petrosyan, S.** The Social Estates and the Manifestation of Principle of Three-Estate Society in Ancient Armenia [*Dasery yev yerradasut'yan drsevorumnery Hin Hayastanum*] “Arch. Mesrob Ashjian” book series. Yerevan. 2006. 473 p. (in Armenian)
17. **Petrosyan, S.** On the Formation of the Urartian Kingdom [*Urartakan t'agavorut'yan kazmavorman masin*]/“Scientific Works” of the Shirak Center for Armenian Studies of the NAS RA. N 3. (24). 2021. Gyumri. 33-41pp. (in Armenian)
18. **Petrosyan, S.** Toponym Urartu – denomination of the federal state [*Urartu yerkrany dashnayin petut'yan anvanum*]/“Scientific Works” of the Shirak Center for Armenian Studies of the NAS RA. N 1. (25). Gyumri. 2022.30-40 p. (in Armenian)
19. **Petrosyan S., Petrosyan Ts.** Several manifestations of the mythological connection “Cloud/horse” and “river/horse” [*Amp/dzi” yev “get/dzi” arraspelabanakan kapi mi k'ani drsevorunner*]/“Scientific Works” of the Shirak Center for Armenian Studies of the NAS RA. N 1. Gyumri. 1998. 63-75 p. (in Armenian)
20. **Jahukyan, G.** Armenian Etymological Dictionary [*Hayeren stugabanakan barraran*]. Publishing House “Astghik”. Yerevan. 2010. 819 p. (in Armenian)
21. **Sargsyan, G.** The father of History Herodotus. (“Herodotus. History in Nine Books”) [*Patmahayr Herodotosy (Herdotos. Patmut'yun iny grk'its)*]. Publishing House of the Academy of Sciences of the Armenian SSR. Yerevan. 1986. 651 p. (in Armenian)
22. **Strabo.** “Geography” [“Ashkharhagrut'yun”] Yerevan University Publishing House. Yerevan. 1940. 124 p. (in Armenian)
23. **Xenophon.** Anabasis [Anabasis]. Publishing House of the Academy of Sciences of the Armenian SSR. Yerevan. 1970. 240 p. (in Armenian)
24. **Forrer, E.** *Hajasa-Azzi* //«Caucasica». Fasc. 9. Leipzig. 1931. P. 1-24. (In English).
25. - 29 (**Տե՛ս հայերենով գրականության ցանկիում**)
30. **Adonts, N.** Armenia in the Age of Justinian [*Armeniya v epokhu Yustiniana*]. Yerevan University Publishing House. Yerevan. 1971. 526 p. (in Russian)
31. **Harutyunyan, N.** Biaynili (Urartu)[*Biaynili (Urartu)*]. Institute of Archeology and Ethnography of the Academy of Sciences of the ArmSSR. Yerevan. 1970. 472 p. (in Russian)
32. **Gamkrelidze I., Ivanov, V.** Indo-european language and Indoeuropeans [*Indoyevropeyskiy yazyk i indoyevropeysy*]. Tbilisi University Publishing House. Vol. II, Tbilisi. 1984. 428 p. (in Russian)
33. **Georgiev, V.** Research in comparative-historical linguistics [*Issledovaniya po sravnitel'no-istoricheskomu yazykoznaniiyu*]. Moscow. 1958. 317 p. (In Russian).
34. Ancient Greek-Russian Dictionary [“Drevnegrechesko-russkiy slovar”]. State Publishing House of Foreign and National Dictionaries. Vol. I. Moscow. 1958. 1043 p. (in Russian)
35. **Dyakonov, I.** Assyrian-Babylonian sources on the history of Urartu [*Assiro-vavilonskiye istochniki po istorii Urartu*]/“Journal of Ancient History”. NN 2, 3, 4. 1951. Inscription NN 42-43. (n Russian)
36. “The History of Ancient Rome”[“*Istoriya drevnego Rima*”]. Publishing House “The highest school”. Moscow. 1971. 495 p. (in Russian)
37. “The Hisyory of Tajik people” [*Istoriya tadzhikskogo naroda*]. Publishing House “Eastern literature”. Moscow. 1963. 596 p. (In Russian).
38. **Kapantsyan, .G.** Historical and linguistic works on the initial history of Armenians [*Istoriko-lingvisticheskiye raboty k nachal'noy istorii armyan*]. Publishing House of the Academy of Sciences of the Armenian SSR. Yerevan.
39. **Dvoretzky, I.** Latin-Russian dictionary [*Latinsko-russkiy slovar'*]. “Russian language”. Moscow. 1976. 1069 p. (in Russian)

40. **Mason V., Romodin, V.** “History of Afghanistan” [*Istoriya Afganistana*]. Vol. I. “Nauka”. Moscow. 1964. 464p. (in Russian).
41. **Sinha, N., Banerjee, A.** History of India [*Istoriya Indii*]. Published by Foreign Literature. Moscow. 1954. 437 p. (In Russian)
42. **Smirnova, O.** “Places of pre-islamic cults in Central Asia” [*Mesta domusul'manskikh kul'tov v Sredney Azii*]. “Countries and peoples of the East”. Edition X. Moscow. 1971. 90-108 pp. (in Russian)

Ընդունվել է / Received on: **02.03.2026**

Գրախոսվել է / Reviewed on: **01.03.2026**

Հանձնվել է տպ. / Accepted for Pub: **15.05.2026**

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Մարզիս Գարեգինի ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ՝ պատմական գիտ. դոկտոր,

ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի ավագ գիտաշխատող, Գյումրի, ՀՀ

Էլ. հասցե՝ Petrosyan.S1401@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0008-8880-6936>

Sargis Garegin PETROSYAN: Doctor of Historical sciences,

Senior Researcher at Shirak Center for Armenological Studies of NAS, Gyumri, RA

e-mail: Petrosyan.S1401@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0008-8880-6936>